

3. Білоноженко В. М. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів / В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк. – К. : Наукова думка 1989. – 156 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Гвоздарев Ю. А. Фразеологические группы ФЕ, их структура и представление в идеографических словарях / Ю. А. Гвоздарев // Фразеологические словари и компьютерная фразеология : тез. сообщ. школы-семинара 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 48-49.
6. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. М. Эмирова. – Ташкент, 1989. – 41 с.
7. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
8. Жуков В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высшая школа, 1986. – 310 с.
9. Зубець Н. О. Мінімальні ідіоми в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Н. О. Зубець. – Дніпропетровськ, 1997. – 20 с.
10. Мокиенко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиенко. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
11. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 281 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
13. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наукова думка, 1973. – 279 с.

Шевлякова М.С.

УДК 811.161.2'373.72

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ З КОМПОНЕНТАМИ-НАЗВАМИ РОСЛИН: СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Актуальність теми дослідження визначається посиленням в україністиці інтересу до вивчення фразеологічних одиниць в різних аспектах. **Мета** статті – визначити з фразеологічного словника української мови (ФСУМ) групу фразеологічних одиниць із компонентами-назвами рослин, визначити домінуючі типи їхніх семантико-граматичних моделей.

Дослідженню фразеологічних одиниць з різними компонентами присвячені роботи Н. М. Бобух (ФО з антонімічним компонентом), В. М. Бойко (ФО з анімалістичним компонентом), О. М. Карауця (ФО з компонентом «душа»), І. В. Тимченко (ФО з компонентами – соматизмами), Д. В. Ужченко (ФО з компонентами зоонімами), у російській мові – Я. Е. Шевченко (ФО з компонентом «погода»), О. М. Каленкової (ФО з компонентом, що позначає колір), у словацькій та українській мовах – З. І. Унук (ФО з компонентами – назвами метрологічних і грошових одиниць), у польській мові – О. О. Рогач (ФО з етнонімами). Семантико-граматичним особливостям фразеологічних одиниць приділяли увагу в своїх дослідженнях такі видатні вчені як О. О. Шахматов, Л. Г. Авксентьев, П. Ф. Фортунатов, І. І. Срезневський, О. О. Потебня, В. Л. Архангельський, Л. А. Булаховський, О. І. Молотков, О. І. Федоров та ін. М. Ф. Алефіренко в своєму дослідженні вказує, що фраземи утворюють семантико-граматичні розряди, які не збігаються з частинами мови, лише інколи співвідносячись з ними; у кожному з цих розрядів фразема має певне категоріальне значення, «зумовлене її міжрівневими зв'язками в мові, а також особливостями функціонування у мовленні» [1, с. 42, 45]. О. І. Федоров пропонує класифікацію фразеологізмів за функціонально-семантичним принципом, поділяючи їх залежно від ролі, яку фразеологізм виконує в реченні, що являє собою його цілісне значення [6, с. 48]. На думку О. І. Молоткова, слід враховувати морфолого-синтаксичні ознаки ФО, у першу чергу такі як сполучуваність фразеологізмів, однотипний для кожного розряду фразеологізмів набір граматичних категорій і можливість вияву парадигматичних форм для вираження відношень та зв'язків зі словами [4, с. 127]

Фразеологізми, пов'язуючись у мовленні зі словами різноманітними синтагматичними зв'язками, відзначаються як схожим із ними, так і специфічним формотворенням. Помітне місце в теорії дослідження з фразеології (М. Т. Демський, В. П. Жуков, А. М. Чепасова) посідають класифікації за граматичним принципом. Так, морфологічний підхід до фразеологічних явищ базується на співвіднесеності фразеологічних одиниць із певними частинами мови й передбачає визначення семантико-граматичної природи стрижневого слова. Наприклад, О. І. Молотков виділяє за цим принципом такі розряди фразеологічних одиниць [4, с. 126-150]: іменні фразеологізми, дієслівні, ад'єктивні, адвербіальні та вигуківі.

На основі цих досліджень нами було проаналізовано й виділено такі розряди фразеологічних одиниць з компонентами на позначення рослин:

1. Дієслівні фразеологізми. Це такі, як: *вбити осиковий кілок* – покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити щось [9, к. I, с. 71], *вискочити у мак* – не доладно, не так, як треба, сказати чи зробити що-небудь [9, к. I, с. 154], *бути (лишитися, остатися) з гарбузом* – дістати відмову під час сватання [8, с. 470], *дати на горіхи* – дуже вилаяти, покритикувати кого-небудь [8, с. 188], *обрости мохом* – постаріти, зістарітися, ставши байдужим до всього [8, с. 456] та інші.

У реченні дієслівні фразеологізми виконують синтаксичну функцію присудка.

Категорія виду, як показує аналіз, належить насамперед дієслівному компоненту фразеологічної одиниці, а відповідне видове значення – всій фразеологічній одиниці. При цьому видове формотворення

фразеологізмів регулюється не стільки видовою парадигмою граматично стрижневого дієслівного компонента, скільки характером фразеологічного значення, тому що вид взагалі як загально дієслівна категорія тісно пов'язаний із семантикою.

Корелятивні (двовидові) форми у фразеологізмах утворюються переважно тоді, коли фразеологічна семантика містить денотативні семи, співвідносні з реальними процесуальними ознаками, з реально або віртуально репрезентованою «дієвою» ситуацією.

Наприклад: *переганяти на гречку – перегнати на гречку* [9, к.ІІ, с.615], *віддавати пальму першості – віддати пальму першості* [8, с.99], *сікти на капусту – посікти на капусту* [8, с.650], *хапатися за соломинку – схопитися за соломинку* [8, с.740], *плювати з високого дерева – наплювати з високого дерева* [9 к. ІІ, с.649] та ін.

2. Іменні. До них належать: *капустяна (куряча) голова* – некмітлива, нерозторопна, неуважна людина [8, с.157], *заказаний овоч* – щось привабливе, але недозволене, чуже, недосяжне і т.ін. [8, с.458], *темний ліс* - 1. Щось незрозуміле, заплутане; 2. (душа, людина) такий, якого не можна, або важко зрозуміти; скритний, потайний, незрозумілий [8, с.348], *березова каша (припарка)*- різки для покарання [8, с.289], *кропів'яне сім'я* – чиновники, які беруть хабарі [8, с.651] та ін.

Як свідчить аналіз, в іменних фразеологічних одиницях не завжди спостерігається єдність родового значення і родової форми. Так фразеологічна одиниця: *лавровий вінок* – слава [8, с.110] за формою жіночого роду, а за змістом – чоловічого. Такі протиріччя між формою і змістом граматичного роду пояснюються впливом на них різних сфер мовленнєвої системи – морфологічної і семантичної, які, взаємодіючи між собою, у свою чергу, зумовлюють виникнення і розвиток специфічних для фразеологічної підсистеми мовних явищ.

3. Адвербіальні. До них належать фразеологічні одиниці кількісно- або якісно-обставинної семантики, які характеризуються повною відсутністю морфологічних парадигм і виконують у реченні функції обставини. Наприклад: *і (ні, ані) на макову росину* - ніскільки, нітрохи; зовсім [8, с.618], *як листу на дереві* - велика, незлічenna кількість кого-, чого-небудь; дуже багато [9, к. І, с.425], *як собака палицю (редьку, цибулю)* – зі сл. *любити* уживається для повного заперечення змісту зазначеного слова; зовсім не (любити) [8, с.674] і т.ін.

Обрані фраземи різноманітні за структурою. Серед них виділяємо:

1) Фраземи заперечної структури, що утворюються за допомогою сполучника *ні / ані*: *і (ні, ані) на макову росину* [8, с.618], *ні билини* [9, к. І, с.23], *ні за понюшку (за понюх, за нюх) табаки* [8, с.541] та ін.;

2) Компаративні фраземи: *вискочити (вистрибнути) як Пилип (Кузьма) з конопель* [8, с.85], *як листу на дереві* [9, с.425], *як (мов, ніби) потопуючий за соломинку* [8, с.550], *як (мов, ніби) чорт до сухої верби* [8, с.769] і т.ін.;

3) Адвербіальні фраземи-тавтологізми: *гірше гіркої (печеної) редьки (гірчиці)* [8, с.148] та ін.

Крім того фразеологічні одиниці з компонентами-назвами рослин можна поділити на такі розряди:

1) Способу дії: *як (мов, наче) [той] реп'ях [до козеуха (до штанів, у собачий хвіст)]* - зі сл. *чіплятися, липнути* настирливо, уїдливо, настійно [8, с.596], *як диня на морозі* – з сл. *кріпитися, держатися* через силу, не маючи надії втриматися [9, с.239], *як (мов, наче) лист за водою* – з сл. *піти, спливати* безслідно, безповоротно, назавжди [8, с.335], *Як (мов, наче) голка в соломі* – зі сл. *зникнути, губитися* так, що не можна знайти; безслідно [8, с.155] та ін.;

2) Міри і ступеня: *[хоч] по три (по сім) за цибулю* – зі сл. *продавати* дуже дешево, майже задарма [8, с.719], *гірше гіркої (печеної) редьки (гірчиці)* – 1зі сл. *набриднути, докучити* дуже, надзвичайно, великою мірою [8, с.148], *і (ні, ані) на макову росину* – ніскільки, нітрохи; зовсім [8, с.618], *на макове зерно* - зі сл. *хоч* дуже мало, хоч трохи; скільки-небудь [8, с.263], *яблуку (яблукові) ніде впасти* – 1. Дуже багато людей, надзвичайно людно; 2. Дуже тісно; 3. Надзвичайно багато [8, с.126], *як листу на дереві* – велика, незлічenna кількість кого-, чого-небудь; дуже багато [9, с.425] та ін.;

3) Наслідку: *як об стінку горохом* – ніщо не діє, не впливає на когось, не реагує хтось на що-небудь; безрезультатно [8, с.162], *і кози ситі, і сіно ціле* – ніхто не зазнав збитків, шкоди [8, с.303] та ін.;

4) Часу: *до осикового кілка* – до кінця життя, до смерті [9, с.375], *кістки травою поростуть* [8, с.297], *як виросте гарбуз на вербі* – зі сл. *буде, стане* уживається як категоричне заперечення змісту зазначеного слова; ніколи не (буде, стане) [8, с.147], *як виросте трава на помості* – уживається як категоричне заперечення змісту зазначеного речення; ніколи [8, с.719] та ін.;

5) Місця: *де [вже] і перець не росте* – дуже далеко, у складні, важкі умови життя [8, с.500] та ін.

4. Ад'єктивні. Цим фразеологізмам притаманне категоріальне значення атрибутивності, здатність виражати статичну ознаку предметів. Наприклад: *тихіший [від] води, нижчий [від] трави* – дуже скромний, покірний, непомітний [8, с.712], *дешевший від грибів* – недорогий, дуже дешевий [8, с.195], *як маків цвіт* – 1. Гарний, вродливий; 2. Прекрасний [8, с.756], *як табака в розі* – зовсім, абсолютно неосвічений, некультурний [8, с.705] і т.ін.

Категоріальні ознаки ад'єктивних фразеологізмів формуються внаслідок взаємодії різнорівневих явищ мови – лексичної і граматичної семантики, граматичної організації фразеологічних одиниць і виконуваних ними синтаксичних функцій.

5. Вигуківі фразеологізми. На відміну від інших фразеологічних одиниць, вони не можуть виконувати номінативної функції: *[краще (треба)] найтися гороху* – уживається для вираження неможливості і

переконати кого-небудь у чомусь, довести щось не можна [8, с.419], *хай (нехай) буде гречка* – згодний хтось з ким-, чим-небудь [9, к. I., с.197], *хоч вовк траву їж* – абсолютно байдуже, що буде [8, с.119] та ін.

Таким чином, аналіз мовного матеріалу дав підстави для виділення в загальному корпусі ФО з назвами-рослин таких семантико-граматичних розрядів: іменні, дієслівні, адverbіальні, ад'єктивні, вигуківі, серед яких найчисельнішими є дієслівні та адverbіальні фразеологізми. Щодо іменних ФО, то серед них спостерігаються розбіжності у родових значеннях та родових формах. Досліджений матеріал дає підстави стверджувати, що у складі фразеологічного словника української мови вигуківих фразеологічних одиниць з компонентами-назвами рослин набагато менше, ніж будь-яких інших.

Перелік умовних скорочень:

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / кклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Джерела та література:

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. – Харків : Вища школа, 1987. – 134 с.
2. Грозян Н. Ф. Фразеологічна мікросистема „Поведінка людини” в українській мові (структурно-граматичний аспект) / Н. Ф. Грозян // Культура народів Причорномор'я. – Сімферополь, 2006. – № 73. – С. 235-238.
3. Мокиєнко В. М. Славянская фразеология / В. М. Мокиєнко. – 2-е изд., исправл. и допол. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
4. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 281 с.
5. Ужченко В. Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології : автореф. дис. ... д-ра філол. наук / В. Д. Ужченко. – Дніпропетровськ, 1994. – 34 с.
6. Федоров Л. И. Сибирская диалектная фразеология / Л. И. Федоров. – Новосибирск : Наука, 1980. – 192 с.
7. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А. М. Эмирова. – Ташкент : ФАН, 1988. – 91 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
9. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.